

להיות הורה בעידן של חומרים פסיכואקטיביים

אילת שחר-דייטש¹

הקדמה

תפקידנו כהורים הוא לסייע לילדינו לפתח חוסן פנימי, עצמאות, יכולת לקבל חוקים ונורמות, ויכולת לבחור בהתנהגויות בריאות ומקדמות עבורם.

הורות לנערים/ות בגיל התבגרות היא אתגר רציני, משימת המתבגר היא לפתח את העצמאות והאוטונומיה שלו, תוך בחירה שקולה וזהירה בהתנהגויות שאינן מסכנות אותו, ומשימת ההורה היא לאפשר זאת תוך פיקוח והצבת גבולות המתאימים לשלבי התפתחותו, יחד עם מתן תמיכה וחום. כפיר וטייכמן (2000) במחקרם על עמדות מתבגרים ונכונותם להתנסות בחומרים פסיכואקטיביים, מדגישים את השפעת ההתנהגות ההורית והעמדות ההוריות, כפי שתופסים אותם המתבגרים, על עמדות המתבגרים והכוונות שלהם להתנסות בחומרים. הם מציינים כי תפקיד המשפחה הוא ליצור סביבה שתאפשר למתבגר לגבש את הזהות העצמית שלו ולעצב דפוסי התנהגות נורמטיביים. ברוק ועמיתים מציינים כי שימוש בסמים אצל ההורים, משפיע על המתבגרים בכיוון של בחירת חברים המשתמשים בסמים, וכן שימוש אצלם (Brook et al., 2003). ניתן להבין כי להורים תפקיד חשוב בפיתוח כישורי חיים של המתבגר ובמניעת התנהגויות בעייתיות, כמו שימוש לרעה בסמים ואלכוהול. (רוזמן ודיטל, 1999).

כהן (2009) מדגישה במאמרה "העצמת הורים- דרך המלך למניעת סיכון לילדים ובני נוער" כי ילדים ובני נוער בסיכון, ואלו שבמרחב "פוטנציאל הסיכון", חווים מנהיגות הורית מוחלשת, הורות שאינה מצליחה לתפקד תפקוד רלוונטי ומיטיב. היא מוסיפה כי יש צורך אמיתי וחיוני בחיזוק ההורים ובהעצמת המנהיגות ההורית כדי "לצמצם סיכונים ולהגביר סיכויים".

כגודל האחריות ההורית שלנו, כך גם גדולה תחושת חוסר הביטחון שלנו כהורים באשר ליכולותינו לבצע, שכן התפקיד ההורי בעידן הפוסט מודרני הפך להיות מורכב, מאתגר, קשה ומבלבל מאוד עבור הורים רבים, כאשר ההורה רואה לעתים את עצמו כחבר של הילד ולא כדמות שמכותית וקובעת עבורו, וכך מתקשים ההורים למצוא את דרכם וזהותם כמשפיעים וסמכותיים במשפחה. "אבדן הסמכות ההורית והפקפוק המתלווה לכך של ההורים במקור המוסרי והערכי שלהם, הם חולשתה הגדולה של ההורות" (כהן, 2008).

עמית (1998) בספרו "הורים כבני אדם" מתאר את מצוקת ההורים בעידן המודרני, מצוקה שנובעת, לדעתו, מכך שהם יודעים הרבה יותר ממה שידעו הוריהם על גידול ילדים וצרכיהם, אך מרגישים הרבה פחות בטוחים מהם. בנוסף, ההבדל בין עולם הילדות לבין עולם המבוגרים הולך ומטשטש עקב התפתחות אמצעי התקשורת, והחשיפה של הילדים לעולם התוכן של המבוגרים.

¹ אילת שחר-דייטש M.A. בע"ס, מטפלת משפחתית, מנחת הורים, מרצה וסופרוויזרית במרכז להורות משמעותית באשדוד.

כך קורה שהמתבגרים חיים בעולם מבולבל, פרוץ וחסר גבולות, ומחפשים התנסויות שונות, ביניהן, התנסות מוגברת בסמים ובמיניות (קרמניצר, 2004). קריסת הסמכות ההורית היא אחד הגורמים המרכזיים לעלייה בשכיחות תופעות העבריינות והאלימות אצל ילדים ובני נוער (עומר, 2008). משימת ההורות שהייתה בעבר ברורה ואינטואיטיבית, הפכה להיות סוג של מיומנות שיש ללמוד אותה (גריין, 2001; עמית, 1998).

נתוני המחקר האחרון (2009) של הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול על שימוש בחומרים בשנה האחרונה בקרב בני נוער לומדים גילאי 12-18, מראים, כי מחצית מן התלמידים שתו אלכוהול, 37.6% מתוכם מודים כי שתו משקה חריף (עלייה של כ-5.1% משנת 2005), מתוכם כ-30% השתכרו בשנה האחרונה לפחות פעם אחת ו-25% שתו לפחות פעם אחת בחודש האחרון 5 מנות או יותר בתוך שעות אחדות (לעומת 25% ו-19% בהתאמה בסקר הקודם). כ-22% מדווחים על עישון סיגריות בשנה האחרונה, ו-27% על עישון נרגילות בחודש האחרון. 10.66% מדווחים על שימוש בסם לא חוקי (חשיש, מריחואנה/ גראס, כדורי מרץ, כדורי שינה והרגעה ללא מרשם רופא ו"סמים אחרים"). כ-14% מדווחים על שימוש בחומרים נדיפים, 6.85% מדווחים על שימוש בתרופות שלא על פי מרשם רופא, 5.7% מדווחים על שימוש בקנאביס, 5.7% מדווחים על שימוש בסמים אחרים (ל.ס.ד, קוקאין, אקסטזי ואחרים), 8.3% על שימוש בחגיגת בשנה האחרונה.

עוד עולה מהמצאים כי בני משתמשים יותר מבנות בחומרים השונים.

ומהיבט המשפחתי: במשפחות בהם ההורים גרושים, פרודים, או אחד מההורים נפטר, מדווח על עישון רב יותר, שתייה רבה יותר של משקאות אלכוהוליים, ושימוש רב יותר בסמים לא חוקיים. נתון מעניין נוסף הוא כי תלמידים שהם, או בני משפחתם הקרובה, הם נפגעי טרור, מדווחים על שימוש רב יותר בכל המדדים.

אנו יודעים כיום כי גיל השימוש בסמים ואלכוהול הולך ויורד וחשיפת הילדים ובני הנוער לדרכי השגת הסמים הולכת וגוברת. בעקבות זאת תפקיד ההורה במניעה, החל מהגיל הרך, מקבל תוקף ומשמעות חדשים, ויש לתת על כך את הדעת, ולהרחיב את תוכניות המניעה וההדרכה המיועדות להורים בקהילה, תוך הדגשת ההיבטים המשמעותיים בהורות כמו חיזוק "הבטן ההורית" ותחושת הביטחון הפנימית בהורות, וכן העלאת המודעות לצורך בידע ובמיומנויות בתחום ההורות והמשפחה, אשר ישפיעו על חיזוק גורמי החוסן אצל הילד ועל וכישורי החיים שלו.

מחקרים מראים כי סגנון הורי מאוזן ומקבל (לא דוחה), התנהגות הורים ועמדות הוריות השוללות שימוש בחומרים פסיכו אקטיביים, מהווים גורמי חוסן במשפחה ומשפיעים על הפחתת הסיכון לשימוש בסמים אצל בני הנוער (כפיר וטייכמן, 2000; קרמניצר, 2004), כמו כן נמצא כי "מתבגרים הגדלים עם הורים המגלים סמכותיות מתונה, בהשוואה להורים דומיננטיים, מצליחים להשיג הישגים לימודיים טובים יותר, יש להם דימוי עצמי חיובי יותר, יש להם פחות ביטויי דכאון או חרדה ופחות נוטים להתנהגות אנטיסוציאלית כגון עבריינות ושימוש בסמים" (סולברג, 1994).

בסקירת הספרות במאמר זה אציג חלק מהתפיסות השונות בהקשר לתפקיד ההורי במשפחה והשפעת הסגנון ההורי במניעת התנהגויות סיכוניות אצל המתבגרים, ויושם דגש על חשיבות היבטים שונים בפעילות ההסברה להורים בקהילה:

1. משמעות ההורה במשפחה כמנחה, מוביל ומנהיג במשפחה.

2. השפעת גורמי חוסן במשפחה על מניעת השימוש בחומרים אצל מתבגרים.
3. סגנונות הורות והשפעתם על התנהגות סיכנית אצל ילדים.
4. המשמעות המיוחדת שיש לקשר בין אבות ובנים בהיבט המניעתי.

ומכאן, החשיבות של שילוב נושאים אלו והדגשתם במסגרת תוכניות המניעה והטיפול המגוונות, הפועלות בקהילה להורים ולאנשי מקצוע.

קשיי התפקיד ההורי בעידן הפוסט מודרני

בחברה הישראלית, כמו בחברה המערבית כולה, חל שינוי בתפיסה החינוכית-פילוסופית. מציפייה שהילד יתאים עצמו לדרישות החברה וילמד לווסת את רגשותיו והתנהגותו, לציפייה מהסביבה החינוכית להתאים עצמה לצרכי הילד כדי שיגדל להיות בוגר היכול לממש עצמו. (מייזלס, 2005).

שינוי זה גרם להחלשות הדמויות הסמכותיות-אמצעי החינוך ששימשו את משפחות המוצא שלנו קרי, סמכות ברורה (לרוב של האב במשפחה), חלוקת תפקידים בין ההורים, ענישה או אף כוחניות, כבר אינם עומדים לרשות ההורים ואינם מתאימים לרוח החברה המודרנית-דמוקרטית, הרואה את הילד במרכז המשפחה ואת ההורה כמי שאמור לספק את צרכיו הרגשיים והפיסיים. ציות, יראה, דיסטנס ועונשים פיסיים שאפיינו את הסמכות של פעם אינם קבילים כיום, והפכו בחברה המודרנית לסמכות כוחנית גרידא (עומר, 2008).

הורים כיום חשים כי אין להם כלים להתמודד עם הקושי לחנך את ילדיהם ונמנעים מלהפעיל את סמכותם כי הם חוששים לאבד את הקשר עם ילדיהם או את אהבתם. הילדים קולטים את חולשת ההורים ואת רוח הדמוקרטיה והשוויון, ואינם מכירים בסמכות הוריהם (כהן, 2008); עמית, 1998). גרין, במאמרו "מתבגרים בחלל מתרוקן" (2001), מציין כי לעתים תופסים ההורים את ילדיהם כבוגרים יותר מכפי שהם עצמם היו, ומיחסים להם תבונה וכושר שיפוט שלמעשה אינם הולמים את השלב ההתפתחותי שבו הילדים נמצאים. אנו פוגשים לעתים משפחות ה"מנוהלות" על ידי הילדים, כאשר ההורים מאפשרים זאת, אם מתוך תחושת חוסר אונים, או מתוך אמונה שזאת דרך חינוך מתאימה שתעודד את הילד לעצמאות ולבגרות. תהליך זה נראה גם בשינויים שחלו בספרות הילדים במהלך מאה השנים האחרונות. אנו עדים להיפוך תפקידים בין ההורה והילד בשירי הילדים ולמעבר בין דמות ההורה המחנך את ילדו, לדמות הילד המחנך את הוריו. כך נראה בשיר של חגית בנזימן "צריך לעשות מהומה כדי שאמא תשמע" שבו חוסר המשמעת נתפס כסוג של כנות ואותנטיות (יניב, 2003).

נקודת מבט נוספת ייחודית לחברה הישראלית, קשורה למסרים הכפולים שמקבלים הצעירים מהדמויות המחנכות בהקשר לציות לנהלים וחוקים, כאשר מחד ישנה ציפייה לקיום החוקים והנהלים, ומאידך ציפייה לאי ציות מבחינה ערכית והתנהגותית. מהצעיר הישראלי מצופה "לדעת להסתדר" ולמצוא פתרון לא על פי הספר, ומי שנוהג על פי הכללים יכול להיחשב כ"פרייר" או "חנוך" (מייזלס, 2005).

כיום הורים מבקשים את אישור הילדים על היותם הורים טובים. הם משקיעים בילדים ויודעים יותר מאשר ידעו הוריהם, אך התחושה האינטואיטיבית שלהם לגבי הילד והביטחון שלהם בעצמם כמי שמכירים את ילדם- התערערו, הם אינם יודעים, לעתים, על פי איזה קודים לנהוג

וכיצד. הם בטוחים רק שאינם רוצים לנהוג כהוריהם- אבל לא יודעים איך לפעול אחרת. (עמית, 1998 ; קרמניצר, 2004 ; רוזמן ודיטל, 1999).

קרמניצר (2004) מתארת גורמים אשר מקשים מאוד כיום על תפקוד ההורים: תחושת "נחיתות יידע" הקיימת אצל ההורים מול הידע של ילדיהם; הדרישה להישגיות אשר מעמידה את הילד במרכז ההווה המשפחתית, כאשר "ילד מוצלח נחשב כמדד להצלחת הוריו" וקשיי ההורים בתקופת גיל ההתבגרות, כשנדרש מהם לאפשר חופש ומתן אחריות לילד, ובמקביל להציב גבולות ולהיות סמכותי.

בספרו "אבדן הילדות" מתאר פוסטמן (1986) את התהליך של כניסת הטכנולוגיה לחיינו. הטכנולוגיה, ובעיקר הטלוויזיה, גרמו לכך שהילדים נחשפו לעולם המבוגרים מגיל מאוד צעיר, דבר המשפיע על התנהגות מינית וגם על רמת העבריינות והשימוש בסמים ובאלכוהול אצל צעירים. פוסטמן מכנה זאת תופעת "הילד המבוגר". כיום, אנו עדים להשפעה הגוברת של "עידן הפייסבוק" על ילדים ומתבגרים. הפעילות ברשתות חברתיות, השימוש באינטרנט ובכל באמצעי התקשורת האלקטרוניים משפיעים על עולמם הרגשי, החברתי והאינטלקטואלי של הצעירים. עולם התוכן שלהם משתנה ו"מתבגר" במהירות בעקבות חשיפתם למידע הזמין והבלתי מבוקר שברשת, והם נחשפים לסיכונים הכרוכים בכך. כל אלה, יחד עם השינויים בדפוסי ההתנהגות ובדפוסי התקשורת אצל המתבגרים משליכים על תפקידי ההורים ומעמדם, ומעצימים את מקום המבוגר המשמעותי, הנוכח ומעורב בעולם הרגשי הפנימי של הילדים.

גרין (2001) מציין במאמרו כי בעקבות היחשפות הילד לאמצעי התקשורת "המרחק הפסיכולוגי בין הדורות קטן, וכוח ההשפעה החינוכי של ההורים נחלש".

נראה כי התפקיד ההורי כיום הפך להיות מורכב ביותר. הורים נדרשים כיום לחנך לערכים, לשמור על סמכותם, למשמע, כאשר יש "בעיות" בבית הספר, להיות גמישים, לאפשר עצמאות בהתאם לשלבי ההתפתחות של הילד, ובמיוחד בגיל ההתבגרות, להיות קרובים לילד, לדעת להקשיב לו ולהבין את צרכיו הרגשיים והפיסיים, לוותר כשצריך, להתעמת כשצריך, לתאם מטרות חינוכיות בצוות ההורי, למנוע להבין ולזהות מצבי סיכון, וגם לעבוד, לפרנס, להיות בני זוג, ולטפל במשפחה המורחבת בשעת הצורך. לא מפתיע שהורים רבים מרגישים לעתים תחושת עייפות, תסכול וחוסר אונים, בצד תחושת הסיפוק והאושר שקיימים בחוויית ההורות. בשלב גיל ההתבגרות תחושת הבלבול אצל ההורים עלולה להחריף כאשר הילד המתבגר "מתאמן" על היכולות שלו, על העצמאות, ועל הזהות האישית, תוך בחירה בהתנסויות חיוביות ושליליות. ההורה עלול להרגיש שאיבד את השליטה, הוא חרד לילדו, וחושש ממצבים שיסכנו אותו.

גורמי סיכון וחוסן במשפחה

המשפחה היא יחידה האמורה להגן על הילד פיסית ורגשית מחד, ולאתגר להתנסות בחוויות מגדלות של התמודדות עם קשיים, כישלונות, הצלחות, התבגרות ועצמאות מאידך. במובן הזה תפקיד ההורה כיום מאתגר מעין כמוהו, ובמיוחד בתקופת גיל ההתבגרות, שכן ההורה נע בין הרצון "לשמור", להגן, לפקח, לשלוט ולהחליט עבור הילד ולמנוע מצבים שיסכנו אותו, ובין הרצון "לשחרר", לאפשר מרחב ונפרדות, לעודד קירבה חברית בינו ובין הילד ולאפשר לו, בסופו של דבר, להיות עצמאי ולעזוב את הקן. במקביל עובר הילד תהליך ארוך שנים של מאבק בין תלות

ועצמאות, בין הזדהות עם ההורה ובין בניית זהות עצמית נפרדת ממנו, בין הישענות על ההורה (רגשית, פיסית וכלכלית), ובין רצון עז להשתחרר מהגנתו ומהתלות בו. בתהליך מורכב זה שזורים ומשפיעים משתנים רבים: מאפייני האישיות של ההורה והילד, מפגש בין הורה וילד כשני בני אדם שונים עם צרכים ומאפייני מזג שונים, פרשנות פנימית של ההורה לכל תהליך הגדילה של הילד, סגנונות הורות ייחודיים, השפעה בין דורית, מבנה המשפחה, קשרי המשפחה, תמיכה משפחתית או זוגית וסביבה חברתית.

וירגינייה סאטיר (1995) כותבת בספרה "המשפחה המודרנית" על משמעות הערך העצמי של הילד במשפחה להתפתחותו התקינה, ומדגישה כי רגשות הערך העצמי יכולים להתפתח רק באווירה של סובלנות למשגים, הערכת שונות, תקשורת גלויה וחוקים גמישים. אלו גורמים המצויים ב"משפחה מזינה". הורים בעלי ערך עצמי גבוה יכולים ליצור משפחות מזינות, ואילו הורים עם ערך עצמי נמוך ייצרו משפחות בעייתיות. קיימת הסכמה בין החוקרים השונים באשר לחשיבות הרבה שיש לאיכות היחסים בין ההורה והילד (במובן של סיפוק צרכים, קירבה, חום, פיקוח הורי, שמירה על יחסים לא קונפליקטואליים והתנהגות חיובית) להתפתחות נפשית תקינה של הילד (כהן, 2007; Brook et al., 2000; Brook et al., 2003; Moon et al., 2000; Kandel, 1990).

הספרות המחקרית שדנה בסיבות להתנהגות אנטי סוציאלית אצל מתבגרים מניחה שיש אינטראקציה בין גורמים ביולוגיים ופיסיולוגיים ובין גורמים פסיכולוגיים, משפחתיים וסביבתיים הקשורים במבנה אישיות, באווירה רגשית במשפחה ובמערכת יחסים עם ההורים (סולברג, 1994). כמות ואיכות זמן התקשורת בין הורים וילדים, כמו היכולת לשתף את ההורים בקשיים קשורים בהפחתת הסיכון לשימוש מוקדם בטבק ואלכוהול אצל בנים ובנות (כהן ועמיתיו 1994 מתוך לוק 2010). כפיר וטייכמן (2000) מביאים במחקרם הסברים שונים לשימוש בסמים. חוקרים המדגישים את השפעת המשפחה על התפתחות דפוסי שימוש אצל צעירים, לצד חוקרים המסבירים את השימוש בסמים כסטייה התנהגותית או אחרים, הרואים בשימוש "מחלה משפחתית", הקשורה למשתנים נוספים כמו בתים הרוסים, משפחות חד הוריות, בלבול בתפקיד ההורי וכו'. כפיר וטייכמן מביאים גם את הביקורת על הסבר "ההתנהגות הסוטה של המשפחה", הטוענת שגישה זו אינה מספקת הסבר למספר ההולך וגדל של מתבגרים, בנים ובנות, המתנסים באלכוהול ובסמים ועל פניו, הם אינם קשורים להתנהגות סוטה של המשפחה. לדעת גרין (2001) ההחלטה להשתמש בסמים ואלכוהול מסמלת עבור מתבגרים רבים הוכחה לבעלות על הגוף ועל הנפש, ולמעשה היא מהווה פסבדו-ספרציה ופסבדו-אינדיבידואציה, ומשמשת מעין הוכחה לבגרותם. כמו כן הוא מציין כי הגברת הנאה, והפחתת מצוקה, אלו המניעים העיקריים לשימוש בסמים.

מחקרים שבדקו **גורמי סיכון וחוסן** להתנהגויות בלתי מסתגלות של מתבגרים, מראים כי אחד הגורמים החשובים ביותר להתפתחות תקינה של המתבגרים הוא המשפחה, כאשר המשתנים המשמעותיים בהיבט המשפחתי הם: קשר לקוי בין הורים וילדים, יחס מתירני ולא עקבי (גרין, 2001), היעדר תחושת שייכות ולכידות במשפחה, מערכת משפחתית מתירנית או סמכותית מאוד, דחייה הורית, עמדות חיוביות או סלחניות כלפי השימוש בסמים, ושימוש בחומרים במשפחה (טייכמן ורהב, 1998; כפיר וטייכמן, 2000; קרמניצר, 2004), אווירת סכסוך ומתח כרוני במשפחה, פיקוח לא הולם, היעדר חום ומעורבות הורית (Kandel, 1990; Moon et al., 2000). בנוסף,

נמצא קשר שלילי מובהק בין לכידות משפחתית ופיקוח הורי, לבין שימוש בחומרים פסיכואקטיביים, עבריינות, וקורבנות הנלוות לשימוש זה (אדלשטיין, 2007).

גורמי חוסן במשפחה קשורים **למערכת יחסים חיובית וחמה** עם מבוגר משגיא. נמצא כי חוסן ויחסים תומכים עם הורה אחד מאזנים את ההשפעה השלילית של הורה לא מתפקד (Moon et al., 2000), בנוסף ההיבט של חוסן וקירבה ביחסי הורים - מתבגרים קשור לתפקוד חברתי חיובי (שרף ומייזלס, 2005). גורמי חוסן נוספים במשפחה קשורים לקבלה הורית, לכידות משפחתית וגבולות ברורים; התעניינות בעולם של הילדים, עידוד ותמיכה, בילוי זמן משותף ועמדות הוריות שוללות- שימוש (טייכמן ורהב, 1998; קרמניצר, 2004). קרמניצר (2004) מוסיפה כי משפחה המתפקדת נכון מספקת למתבגר **"רשת בטחון"** בבואו להתמודד עם מטלות החיים.

גורמים נוספים המשפיעים על התנהגות המתבגרים כלפי השימוש בחומרים, הם גורמים נפשיים אישיים, עמדות והתנהגות החברים, זמינות החומרים בקהילה, אווירה חברתית ולימודית בבית הספר ומעורבות ההורים בבית הספר (קרמניצר, 2004).

ההיבט המגדרי במניעת התנהגויות סיכוניות

בחלק מהמחקרים נראה כי בנים ובנות מושפעים בצורה שונה מגורמי סיכון וחוסן ומיחסייהם עם הוריהם, נתון שעשוי לכוון את אנשי המקצוע בבואם לפתח תוכניות מניעה להורים ובני נוער בקהילה. Moon ועמיתיו (2000) טוענים במחקרם כי גורמי חוסן כמו יחסים טובים במשפחה, פיקוח הורי, חוסן וסביבה בטוחה, משפיעים על יותר מדדים הקשורים לשימוש בסמים (תחילת גיל שימוש, מספר חומרים בשימוש וכו') מאשר גורמי סיכון כמו מתח כרוני במשפחה, פיקוח מועט, והיעדר סביבה בטוחה. לדברי חוקרים אלו בנים מושפעים יותר מגורמי סיכון, בעוד שבנות מושפעות יותר מגורמי חוסן. שימוש בסמים אצל בנים הופך להיות חלק מהזהות האישית וגורם במכלול היחסים החברתיים שלהם. בנים המתחילים להשתמש בסמים מתקשים מאוד להפסיק בגלל חוסר גמישות בתפקידים שלהם, וקושי להיעזר ביחסים חברתיים ובתמיכה. לבנות המתחילות להשתמש בסמים קל יותר להפסיק בזכות כישוריהן החברתיים ויכולתן להיעזר בתמיכה חברתית.

לוק ועמיתיו (2010) מציינים במחקרם כי בנים ובנות נוטים לדבר בפתיחות גדולה יותר עם אמותיהם מאשר עם אבותיהם. בנות, יותר מבנים, מתקשות לדבר עם אביהן על בעיותיהן. הם מצאו במחקרם על 1308 מתבגרים כי הקשר בין תקשורת הורים וילדים כגורם הגנה לשימוש בחומרים, שונה בהקשר של כל אחד מהחומרים: טבק, אלכוהול, ומריחואנה. תקשורת טובה בין אימהות ובנים מהווה גורם הגנה מפני שימוש בטבק, ואילו תקשורת טובה בין אבות ובנים מהווה גורם הגנה מפני שימוש במריחואנה. במחקר זה לא נמצא אישוש לכך כי תקשורת טובה בין הורים לילדים משפיעה על השימוש באלכוהול, או, על המודעות של ההורים למידת השימוש בחומרים אצל הילדים.

במחקרם על עמדות של מתבגרים בכיתות ט'-יא' לגבי השימוש בחומרים ותפיסתם את עמדות הוריהם, מציגים כפיר וטייכמן (2000) ממצאים של חוקרים כמו ברוק ועמיתיו (1981) המראים כי

אבות של בנות משתמשות במריחואנה, בילו פחות זמן עם בנותיהם, הקשר עימן היה מרוחק ומסוכסך והבנות נטו פחות להזדהות עם אבותיהן. ממצאי מחקר נוסף של ברוק ועמיתיו (1981) שמובאים במחקר של כפיר וטייכמן מראה כי בנים שהשתמשו בסמים תפסו את האב כמי שאינו מראה חיבה, והאם נתפסה כמרוחקת..

בהקשר של בניית תוכניות מניעה לבני נוער עם התייחסות למגדר מעניין להביא את ממצאי מחקרם של ויגנה-טאגליאנטי ועמיתים (2009) אשר ערכו מחקר אורך על 6359 תלמידים משבע מדינות באירופה שעברו תוכניות מניעה במהלך 2004-2005, הממצאים מראים שבנים משתמשים בקנאביס וחומרים בלתי חוקיים אחרים יותר מבנות, בעוד שבנות משתמשות יותר בסיגריות. בנוסף, יעילות ההשפעה של תוכניות מניעה אצל בנות רבה יותר בגיל מוקדם: 11-12, בעוד שאצל בנים אין משמעות לגיל (אם כי המחברים מוסיפים שהממצאים אינם מובהקים סטטיסטית). כמו כן הממצאים מחזקים מודלים תיאורטיים המראים כי בנות מושפעות יותר מגורמי הגנה, בעוד שבנים מושפעים יותר מסביבת ביה"ס והקהילה. בנוסף, נמצא במחקר כי בנות בעלות הערכה עצמית נמוכה יושפעו הכי פחות מתוכניות המניעה. המחברים מוסיפים כי הערכה עצמית נמוכה מהווה גורם סיכון לשימוש בחומרים אצל בנות יותר מאצל בנים, וכי יש קשר הדוק בין שימוש בחומרים לבין טיב יחסיהן עם ההורים.

במחקרם של בנבנישתי ושיף (2008) על חשיפה של מתבגרים לאירועי חיים שליליים ושימוש בחומרים, נמצא כי בנים ובנות מבטאים את מצוקותיהם בצורה שונה: בנות משתפות את המשפחה הקרובה (אמהות, אחים..) וחברות יותר מאשר בנים. בנים מקבלים פחות תמיכה מהבנות, ומשתפים יותר מהן את הילדים בכיתה, ואת צוות ביה"ס. החוקרים ממליצים לבנות את תוכניות המניעה באופן דיפרנציאלי. כאשר אצל בנים חשוב להדגיש את חשיבות הפנייה לעזרה וקבלת תמיכה, כולל לצוות בית הספר. ממצאים חשובים אלו יכולים לשרת אותנו בעבודת המניעה עם הורים ובני נוער בכל הקשור ללימוד כישורים חברתיים והוריים, מיומנויות תקשורת בין אישית ומשפחתית ופיתוח היכולת להסתייע בסביבה המשפחתית, החברתית והבית ספרית בעת הצורך, במיוחד אצל בנים מתבגרים.

סגנונות הורות ומשמעותם בהיבט המניעתי

הורים כיום מתקשים למצוא את האיזון בסגנונם ההורי בין נוקשות לוותרנות, בין שליטה למתן עצמאות, בין מעורבות ובין התערבות, בין שחרור ובין פיקוח. ההורה של היום רוצה להיות גם הורה וגם חבר, גם להציב גבולות וגם להישאר קרוב לילד, גם להבין את צרכי הילד וגם לתת מקום לצרכיו שלו. כיום "הורה טוב" חייב להיענות לציפיות הסביבה החברתית והחינוכית ולהיות טוב, מוערך, אהוב, קרוב אצל ילדיו... כל אלו גורמים לבלבול רב, ולעתים מקשים מאד על מלאכת ההורות המסובכת בלאו הכי. גורמים נוספים המקשים על ההורות במשפחות מודרניות הם העבודה מחוץ לבית של שני ההורים, והתמיכה המצומצמת של המשפחה המורחבת. העלייה באחוזי הגירושין שהביאה לשינוי הדרסטי בתפקידים היומיומיים ולכך שאבות ואמהות מתמודדים לעתים עם בדידות גדולה בהורות שלהם, שאלת הזהות ההורית מתחדדת גם נוכח התפקידים ההוריים החדשים במשפחות מורכבות. שיש בהן זוגיות חדשה (פרק ב'), וקומבינציות מורכבות של הורים וילדים משתי משפחות שונות. נראה שגם ההורים, עוברים כיום תהליך של

גיבוש ועיצוב תפקידים ההורי (האימהי והאבהי) במשפחה, במקביל לתהליך הגדילה הטבעי שעוברים ילדינו במעגל החיים שלהם.

דור (2004), במחקרה: "סגנונות הורות: מסגרת קונספטואלית להורות עכשווית", מצינת כי במהלך חצי המאה האחרונה התקיים דיון אינטנסיבי בסגנונות הורות, ונבחן הקשר ביניהם לבין התפקוד הרגשי, חברתי, וקוגניטיבי של ילדים. היא סוקרת את שנות החמישים והשישים של המאה הקודמת, שהתאפיינו בהתפתחות הגישה המתירנית, זו שמצאה ביטוי בתנועה לזכויות הילד ובקושי של ההורים לממש את סמכותם. זה הרקע לפיתוח המודל של סגנונות הורות של באומרינג, מודל המבוסס על "שליטה":
ואלה סגנונות ההורות על פי באומרינג:

ההורה המתירני (permissive parent): הורה זה ממעט בהצבת דרישות מהילד, מתייעץ עם הילד, ואינו תופס עצמו כמי שאחרי על עיצוב התנהגותו.

ההורה הכוחני (authoritarian parent): הורה זה מפעיל פיקוח רב על הילד, אינו מעודד משא ומתן, מאמין בהגבלת האוטונומיה של הילד.

ההורה הסמכותי (authoritative parent): גם הורה זה מפעיל פיקוח הורי רב על הילד בצד מתן הסברים, מעודד אוטונומיה של הילד, דיאלוג, מו"מ, ומכיר בצרכיו ורצונותיו של הילד בצד רצונותיו וצרכיו שלו. (דור, 2004).

מימד נוסף שפותח על ידי מרטין ומקובי (Maccoby & Martin, 1983) בתוך דור, 2004; ובתוך סולברג, 1994): **הורות מזניחה או דוחה**. הורים אלו אינם משקיעים מאמץ מיוחד בילד ואינם נענים לצרכיו. מבחינה רגשית קיים נתק בין ההורה לילד, אין כללי התנהגות (סולברג, 1994).

מבין סגנונות ההורות השונים, **נמצאה ההורות האוטוריטטיבית, הסמכותית** כסגנון האפקטיבי ביותר, בהיותה קשורה להתפתחות אופטימאלית של הילדים בתחומים שונים כמו התפתחות חברתית, קוגניטיבית, אישית וכו' (דור, 2004). סגנון ההורות הסמכותית מנבא פחות בעיות התנהגות בקרב ילדים (רולידר, 2007), וכן הוא סגנון ההורות המעודד ביותר אוטונומיה ואינדיווידואציה בקרב מתבגרים (טוראל, 2003).

קנדל (Kandel, 1990) מציין שני מימדים מרכזיים שנמצאו כקשורים או מנבאים הסתגלות פסיכולוגית אצל ילדים: **קירבה וחום מצד אחד, ושליטה ופיקוח מהצד השני**, כאשר "קירבה" מתייחסת לחיבה, טיפול וקבלה על יד ההורה, ו"פיקוח" מתייחס להשגחה הורית, מעורבות בחיי הילד והצבת גבולות.

בהקשר של השימוש בסמים, כפיר וטייכמן (2000) מדגישים את המדדים של **דחייה מול קבלה** הורית כמשפיעים ביותר על עיצוב **כוונות השימוש** אצל בני נוער. קנדל (Kandel, 1990) מביא את ממצאיו של ברוק ועמיתיו (Brook et al., 1988) המראים כי מתבגרים אשר מזדהים עם הוריהם, או שהאמהות שלהם מעורבות בפעילויות איתם ושהוריהם מגלים חום כלפיהם, נוטים פחות לעשן או להשתמש במריחואנה, או להיכנס לשימוש כבד של סמים לאחר ניסיון ראשוני.

אילו היינו "זבוב" על הקיר יכולנו לשמוע לעתים / דוגמא לדיאלוג אפשרי בין הורה מיואש וילדו:
" תקשיב מה אני אומר לך", "לא רוצה, אתה לא מחליט עליי". אתה יודע מה? תעשה מה שאתה רוצה!". יש כאן ביטוי ל תחושת הייאוש הגדולה של ההורה הנע בין רצונו לחנך ולהשפיע, לעתים

בצורה כוחנית, ובין תחושת חוסר האונים הגדולה שלו אל מול ילדו ה"לא ממושמע", עד לויתור על המקום ההורי הנוכח. אצל הילד הדבר עלול להתקבל כאדישות ואי אכפתיות של ההורה, והוא אף עלול לחוות זאת כנטישה.

"בין להיות 'נבוט' לבין להיות 'סמרטוט'", כך מתאר עמית (2006) במאמרו את חוסר האונים של ההורה המגיע למצבים בהם הוא נוקט אחת משתי צורות התמודדות: לוחמנות ושימוש שרירותי בסמכות, או הרמת ידיים, ויתור או נסיגה. עומר (2008) מוסיף כי הורים ומורים חשים שבהיעדר תמיכה רחבה אין להם ברירה אלא להפגין עמדה כוחנית, ואז השפה הפנימית הופכת להיות חלש-חזק, מנצח-מפסיד, שולט-נשלט. כל היסוס או היעדר תגובה הופכים להיות מפלה, וכל עימות הופך להיות גורלי.

הורים רבים חשים כיום שהצבת גבולות וציפייה מהילד להדדיות ונתינה אינם מתיישבים עם יחסים קרובים וחמים עם ילדיהם, ועם התפיסה שהילד זקוק לחופש על מנת לגדול ולהיות בוגר עצמאי. כך הם מוצאים את עצמם נמנעים מלהפעיל סמכות או לדרוש מהילד הדדיות ביחסים בבית. הם נמנעים גם מעימותים, המתבקשים לעתים, במיוחד בגיל ההתבגרות, מחשש שילדם לא יאהב אותם שהקשר הרגשי ביניהם ייפגע, או אפילו שהילד יעזוב את הבית. סולברג (1994) מביא את ממצאיה של באומירנג (1978) המראים כי אין ניגוד בין הצגת דרישות מהילד לבין הישגים לימודיים או קשר רגשי פתוח בין הורים וילדים. בנוסף, הורים המגלים **סמכות גמישה** מעודדים התנהגות בוגרת ואחראית אצל הילדים ומצליחים ליצור איזון בין זכותו של הילד ובין זכויותיהם שלהם. עמית (1998) מתייחס לאופן ההתמודדות עם קונפליקט נאמנויות זה, הרצון לספק את צרכי הילד, והצורך לספק גם את צרכי ההורה, ומאפיין ארבעה סגנונות הורות:

ההורה המצמצם - מתרכז מעט בצרכיו האישיים ובצרכי הילד.
ההורה המוותר - מתרכז הרבה בצרכי הילד ומעט בצרכיו האישיים.
ההורה המתעלם - מתרכז הרבה בצרכיו האישיים ומעט בצרכי הילד.
ההורה המאזן - מתרכז הרבה הן בצרכיו האישיים והן בצרכי הילד.
תגובה מאזנת זו בין היכולת לגלות רגישות לילד ולהיענות לצרכיו יחד עם היכולת לבטא את צרכי ההורה, היא תנאי הכרחי להורות תקינה.

דור (2004) מציעה שלושה סגנונות הורות אחרים, שלהשקפתה מתמודדים עם מימדים שונים המאפיינים את חוויית ההורות **הפוסט מודרנית** בעשורים האחרונים: ההורה "**המאזן**", ההורה "**המסתגל**", וההורה "**שומר הגבול**". סגנון ההורה "**המאזן**" נמצא בשכיחות הגבוהה ביותר בקרב ההורים שנבדקו במחקרה. ההורה המאזן מנסה למצוא את האיזון בין דרישות הבית והעבודה, מתמודד עם הבלבול הבין דורי, בין היתר, באמצעות שיתוף ילדיו בנושאים ראויים (שיתוף אך לא שותפות). הוא מציב את עצמו במרכז המשפחה לצד ילדיו, ומגיב ברמת בטחון הורי גבוהה יחסית אל מול סיטואציות חינוכיות.

טוראל מוסיפה כי "סגנון הורות אפקטיבי הוא סגנון המצליח לאזן בין האינדיווידואליות של ההורה.. ובין קשר עם המתבגר.. מתן כבוד לו ולעמדותיו". לדבריה, במשפחות המתפקדות כהלכה, גם בתקופה שקדמה לגיל התבגרות.. ימשיך המתבגר להיענות לסמכות ההורה ולבקש את עצתם, אך הוא עושה זאת מתוך תחושה של חפש רב יותר".
במחקר שנעשה בארץ על ידי שרף ומייזלס (2005) על תלמידי ח' ו-יא' בנושא הסמכות ההורית והקשר בינה ובין תפקוד רגשי, חברתי והתנהגותי בבית הספר, נמצא כי רק 33% מבין בני הנוער

חווים דפוס קשר קרוב וחם ומציב גבולות (אוטוריטיבי) עם הוריהם. 30% דווחו על דפוס "וותרני": כלומר יש קשר חם עם ההורה, אך הוא אינו מציב דרישות להתנהגות בוגרת וציות לחוקים. 22% דווחו על קשר "פולשני/מעורב": מעורבות עם ענישה פוגעת. 15% דווחו על דפוס "מזניח/פוגע".

הסגנון ההורי בהקשר של התנהגויות סיכוניות

נראה כי סגנונות הורות הנמצאים ב"קצוות" הרצף שבין נוקשות לוותרנות, פיקוח קשוח או אדישות, עלולים לבלבל את הילד ולעתים אף להווה גורם סיכון. שכן הציפיות ממנו במצבים אלו אינן ברורות לו. כ"ץ (1999) כותב בספרו "אוף, גוזל": "גבולות מוגזמים יגרמו לילדינו לחוש שאינם מבינים אותם, שהוריהם אינם רגישים דיים למאווייהם ואף מנסים להשתלט על חייהם, לחדור לעולמם הפרטי ולדכא את רוחם. לעומת זאת גבולות רופפים מדי יגרמו לילדינו לחוש שאינם די חשובים בעינינו". כלומר, לעתים החופש הרב או העצמאות נתפסים כמבלבלים ועלולים להתפרש על ידי הילד כחוסר אכפתיות או כאדישות מצד הורה, ומאידך הגבולות ופיקוח נוקשים מדי עלולים להתפרש על ידי הילד כחוסר רגישות וכבוד כלפיו וכלפי הצרכים שלו כמתבגר גדל ומתפתח. ילדים עלולים להגיב לכך על הרצף שבין הישארות בתלות רגשית גדולה בהורים ואי יכולת לפתח עצמאות ונפרדות, כמצופה מהם בתהליך ההתבגרות, ועד למרדנות ו"בעיטה" במוסכמות ובכללי המשפחה והבית כאקט של כעס, כצורך לעורר תגובה מצד ההורים, וכביטוי לקונפליקטים בלתי פתורים במשפחה.

סולברג (1994) מציין כי ממחקרים שונים העוסקים במשתנים משפחתיים עולה כי הורות מתירנית כמו גם הורות סמכותית נוקשה עלולות להביא להתנהגות אנטי סוציאלית אצל ילדים. כמו כן נמצאה קורלציה בין מידת המעורבות ההורית לבין רמת התנהגות אנטי חברתית של ילדים. ילדים להורים שסגנון מעורבותם כולל תמיכה, הדרכה, פיקוח והשגחה עקביים, נוטים להראות רמה נמוכה יותר של קשיי התנהגות (רולידר, 2007). קיים קשר בין השגחה הורית לבין ירידת הסיכון אצל בני נוער. מטרת ההשגחה ההורית (בסיוע בני משפחה וסביבה תומכת) היא להראות נוכחות הורית עקבית ונחושה על מנת למנוע מהילד לקיים פעילויות שמסכנות אותו כמו שימוש בסמים והתחברות לסביבה עבריינית (עומר, 2008).

בהקשר לכך מביא לוק (2010) במאמרו ממצאי מחקר של קוקט ועמיתיו (2008) המראים כי השגחה הורית ותמיכה רגשית קשורים באופן משמעותי לתוצאות שימוש אצל בנות, יותר מאשר אצל בנים, מה שמחזק את ההיבט המגדרי בהקשר של תקשורת הורים וילדים ושימוש בחומרים.

לעומת זאת מתבגרים שחווים סגנון הורות דוחה הם הפגיעים לבעיות התנהגות ולתופעות של שימוש בסמים ואלכוהול, עבריינות, דימוי עצמי נמוך ובעיות זהות (טוראל, 2003), דחייה הורית מצד ההורה בן אותו המין משפיעה מאוד על עמדות המתבגרים כלפי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים (כפיר וטייכמן, 2000).

אם כן, הסיכון להתחלת השימוש בסמים (קרמניצר, 2004) יורד במשפחות שנקטו **סגנון הורי מאוזן**: הצבת גבולות, תקשורת תקינה במשפחה, חינוך לאחריות וכדומה, והסיכון להתחלת השימוש בסמים עולה אצל מתבגרים במשפחות שנקטו בסגנון סמכותי ונוקשה, או חסר גבולות

ומשמעת לחלוטין. ממצא מעניין במחקרם של כהן ורייס (Cohen & Rice 1997) שבדק כיצד ילדים (שכבת ח'–ט') תופסים את סגנון ההורות של הוריהם והקשר בין זה לבין הישגים אקדמיים, שימוש באלכוהול ועישון, מראה כי הילדים סווגו את הוריהם כפחות סמכותיים ופחות מתירניים ויותר כוחניים מאשר ההורים סווגו את עצמם. כמו כן נמצא כי יש קשר בין תפיסת המתבגרים את הוריהם ובין שימוש בחומרים: ציונים גבוהים היו קשורים לילדים והורים עם תפיסה של סמכותיות גבוהה, מתירנות נמוכה וכוחניות נמוכה, שימוש בטבק ואלכוהול היו קשורים לילדים עם תפיסת ההורים כפחות סמכותיים ויותר מתירניים.

כפיר וטייכמן (2000) מוסיפים כי השימוש בסמים גובר כאשר מתבגרים מקבלים ממשפחתם תגובה שלילית חלשה יחסית, וחיזוק חיובי ניכר על השימוש בסמים.

מתוך מחקרים על משפחות של הורים מכורים עולה, כי קיים קשר בין מעורבות ההורה בשימוש בסמים ובין התפקוד ההורי שלו (טייכמן ורהב, 1994; כ"ץ, 2009). במחקרו של כ"ץ (2009) על הזהות האבהית של מכורים לסמים, מודגשים ממצאי מחקרו של קנדל (1990) על 222 הורים אמהות ואבות מכורים לסמים, המצביעים על קשר שלילי חזק בין חומרת השימוש בסמים, ובין איכות מערכת היחסים בין ההורים והילדים. מחקר זה מראה כי עלייה במעורבות ההורה בשימוש לרעה בסמים, קשורה לירידה ברמת הפיקוח על הילד, החרפת המשמעת על ידי ענישה, ירידה בתקשורת ובמעורבות חיובית בחיי הילד, ועלייה בוויכוחים בין בני הזוג. כמו כן הורים מכורים מבטאים גישה סמכותית ומענישה כמו גם סגנון הורי מתירני באופן מוגזם המתבטא בחוסר פיקוח והזנחה. טייכמן ורהב (1994) מוסיפים כי ילדות בצל הורה מתמכר טומנת בחובה חיי משפחה מרובי קונפליקטים, מתח וחוסר יציבות, אי וודאות והורות לקויה. כמו כן נמצא כי בקרב משפחות מכורים קיימים דפוסים קוטביים של התנתקות ושל לכידות גבוהה, דפוסים נוקשים של פתרון בעיות וסדר חיים הסובב סביב הסם.

לסיכום פרק זה נאמר כי אחד הגורמים המשפיעים ביותר ובאופן ישיר על כוונות ושימוש בחומרים אצל ילדים, הוא התנהגות השימוש אצל ההורים (כפיר וטייכמן, 2000), משפיעים נוספים הם העברת מסרים סותרים בנושא עישון, אלכוהול או סמים ומתן דוגמא אישית ומודל לחיקוי בבית (קרמניצר, 2004). על פי הספרות המסוקרת נראה כי סגנון הורי מאוזן המשלב **השגחה ופיקוח עם מעורבות, תמיכה וחום** יכול לסייע להורים ולמתבגרים לעבור את שלב ההתבגרות המתמשך "בשלום" (לפחות מההיבט המשפחתי), תוך שמירה על קשר מיטיב בין ההורה והמתבגר (שהוא למעשה בסיס היחסים העתידיים במשפחה), תקשורת פתוחה וגמישה ויכולת להתמודד עם מצבי קונפליקט. כל אלו עשויים לחזק את גורמי החוסן אצל הילד במשפחה, ולצמצם את גורמי הסיכון להתנהגות אנטי סוציאלית ולשימוש בסמים ואלכוהול.

משמעות הקשר בין אבות ובנים גם בהיבט המניעתי

על **האבהות החדשה** נכתב בספרות הדנה בתפקידי ההורה בשנים האחרונות, מתוך הבנה שחלוקת התפקידים במשפחה השתנתה מאוד במהלך העשורים האחרונים. נשים וגברים מפרנסים כיום את משפחותיהם, אבות מעוניינים להיות מעורבים יותר בגידול ילדיהם,

ומגלים הנאה וסיפוק בתפקידם ההורי. אנו רואים כיום אבות שותפים לתהליך ההיריון והלידה, מובילים עגלות ילדים, משחקים עם הילדים, וכן משתתפים באסיפות הורים ובקבוצות הורים, עם בנות הזוג שלהם או אף בגפם, מתוך רצון ללמוד מיומנויות הוריות ולחזק את הקשר שלהם עם ילדיהם. כלשון הבדיחה, את המשפט "אני פה בגלל אשתי" אולי ניתן לשנות ל"אני פה בזכות עצמי", שכן כיום גברים לוקחים חלק פעיל יותר בחיי הילדים שלהם, מתוך בחירה ורצון להיות שותפים בגידול הילדים, ולהיות אבות משפיעים ומשמעותיים.

עם זאת נפגוש גם אבות מבולבלים בתפקידם ההורי, שמאוד היו רוצים להיות מעורבים אך אינם יודעים איך. לעתים בת הזוג לא ממש מפנה מקום, ואינה מקבלת את ההורות המתפתחת של בן זוגה, לעתים לאב אין מודל הורי ברור כיצד להיות אב, לעתים הסביבה משדרת ציפיות מגדריות מסורתיות. כ"ץ (2009) סוקר את התפתחות תפקיד האב לאורך ההיסטוריה, ומציין כי החל משנות ה-60-50, החלה החברה לעודד אבהות מטפחת. אבות גילו רצון להשקיע בקשר הרגשי עם ילדיהם ולבלות איתם. בשנות ה-70 הופיע "האב החדש", המטפח, המחנך, שמשחק תפקיד מרכזי בחיי הילד אותו אנו מכירים כיום, ואשר מצופה ממנו להיות רגיש, פעיל ומעורב. עם זאת מדגיש כ"ץ (2009) כי תפקידי הגבר כיום כוללים גם תפקידים מסורתיים, וגם חדשים: פרנסה, יחד עם אבהות מטפחת ומעורבת משחק, ליווי, ידידות, ופחות טיפול כמו הלבשה והאכלה.

נרדי בספרו "גברים בשינוי" (1992) מביא את דבריו של אושרסון (Osherson, 1996) הטוען כי היעדרותו הפסיכולוגית או הפיסית של האב הינה אחת הטרגדיות הגדולות ביותר של דורנו, כאשר להיעדרות זו השלכות קשות ביותר על התפתחותם הפסיכולוגית של בנים. אחד מהנזקים הנובע מריחוקו של האב הוא אי יכולתו של הבן ללמוד מהי גבריות אלא על דרך השלילה, קרי: גבריות כהיפוכה של נשיות. כ"ץ (2009) מוסיף כי לא קיים מודל משמעותי של איך אב מודרני צריך להיות. הפעמים שגברים מסתכלים על אבותיהם כעל מודל הם לרוב מתוך חיקוי שלילי של אבהות בדגש על מה היו רוצים לשנות.

מתוך המחקר של שחר וליוש (2007) עולה כי קיימות שתי גישות להשפעת הרקע של ההורים על **מעורבות אבות**: האחת טוענת כי אבות נוטים לחקות את תבנית המעורבות של אביהם, כלומר, בנים לאבות מעורבים יהיו אבות מעורבים, ולהיפך. הגישה השנייה מציעה מודל של פיצוי, כלומר בנים שאבותיהם לא היו מעורבים בגידולם, יהיו אבות מעורבים כדי לפצות, באמצעות ילדיהם, על האבהות שנעדרה מהם בילדותם.

בספרות נמצא כי הורים מגלים בדרך כלל מעורבות רבה יותר בקשרים עם ילדים בני מינם, ובייחוד נכרת הנטייה הזו אצל אבות (סולברג, 1994). בעיקר בגיל הרך שם נראה אמהות נוגעות ומנשקות יותר את בנותיהן, ואבות עם בניהם. ממצאי המחקר של שחר וליוש (2007) מלמדים על מעורבות גבוהה יחסית של אבות בטיפול בילדיהם, כמו כן נמצא כי עמדות ורגשות חיוביים של האבות כלפי האבהות, הם הגורם המובהק ביותר להתפתחותו של מודל אבהות חדש: ככל שהאב תופס את **תפקידו האבהי כמשמעותי יותר**, כך הקשר שלו עם ילדיו הדוק יותר, והורותו בונה יותר. האבהות החדשה מצפה מהגברים להיות מעורבים ופעילים יותר בכל האספקטים של ההורות, ולתת לעצמם להתנסות באינטימיות עם ילדיהם, מעבר לתפקיד של מפרנס המשפחה (שחר וליוש, 2007).

סולברג (1994) מציין כי אב יכול למלא תפקיד חשוב כדמות להתקשרות שעמה הילד יכול להזדהות, וכי יחסים קרובים בין אב לבנו יכולים להשפיע על תפקודו הקוגניטיבי והלימודי בתקופת בית הספר, כ"ץ (2009) מוסיף כי חשיבותו של האב בהתפתחות התקינה של ילדיו, כבר מרגע לידתם, גדולה ומשמעותית בדיוק כמו זה של האם, כאשר לנוכחות האב כדמות מטפלת לצדה של האם יש משמעות אדירה להתפתחות הזהות העצמית, לעולם ה"קשר" ולתודעה מהי "גבריות" ומהי "נשיות".

מחקרים מראים כי ילדים הגדלים במשפחות בהם **שני ההורים מעורבים** בגידולם, הם בעלי סיכוי גבוה להיות עצמאיים, סקרניים, ובעלי זהות מינית יציבה (כצנלסון, 1998), וכן הופכים להיות אנשים "שלמים" יותר, גמישים בנפשם, מאושרים, בעלי יכולת להתמודד עם לחצים (כ"ץ, 2009). נרדי (1992) מוסיף כי ילדים ישראלים לאבות בעלי מעורבות גבוהה בגידול ילדיהם, פתחו רמה גבוהה יותר של מוקד שליטה פנימית, אמפתיה ותפיסה מינית גברית. כמו כן, ילדים לאבות מעורבים תופסים את אבותיהם כיותר רגישים ודומיננטיים, וכפחות מענישים.

רולידר (2007), במאמרו על אבהות וקשיי התנהגות, מציין כי היעדר נוכחות אב קשורה לתפיסה עצמית ירודה של הילד, לעומת זאת מעורבות גבוהה של אב נמצאה קשורה עם שכיחות גבוהה יותר של קבלת הורית, תפיסה חיובית של העצמי, והערכה עצמית של הילדים. הוא מציג ממצאי מחקר של אמאטון (Amaton, 1994) המראים כי מידת הקרבה לאב הינה משמעותית ומקושרת לתחושת הרווחה הפסיכולוגית של הילדים, גם ללא תלות במידת הקרבה בין הילד לאם. מעורבות האב בחיי ילדיו משפיעה גם על איכות החיים שלו עצמו (Pleck, 1997 בתוך כהן, 2009) נמצא קשר בין מעורבות אבהית נמוכה ובין דיכאון, אך לא ברור האם דיכאון מוביל למעורבות אבהית נמוכה או להיפך. בטווח הרחוק מעורבות אבהית מוגברת משפיעה בצורה חיובית על הצלחה בקריירה, תחושת בטחון ואפקטיביות כהורים. אבות מעורבים דיווחו על שביעות רצון רבה יותר מתפקידם כאבות בהשוואה לאבות פחות מעורבים. מחקרים שבדקו משפחות בהם האבות הם הורה יחיד, דיווחו על סיפוק רב יותר של האבות מתפקידם כהורים, מאשר אמהות במצב דומה (נרדי, 1992).

בגיל ההתבגרות תמיכת האב מסייעת בהתמודדות עם מטלות הגיל, ובהן בניית הזהות. האב משמש מודל הזדהות למתבגר באמצעות דיאלוג המתקיים בהתפתחות התקינה ביניהם, לעומת זאת, כאשר האב אינו ממלא את תפקידו כראוי, גדל הסיכון לפסיכופתולוגיה אצל הילד (כ"ץ, 2009). עמית (1998) מציין כי הורים ככלל, ואבות בפרט, חווים קשיי תקשורת גדולים עם ילדיהם, אבות חווים את קשיי התקשורת כבר מגיל צעיר של ילדיהם. הגברים לדבריו מתרכזים בצבירת עוצמה כלכלית וחברתית ומזניחים את פיתוחה של המיומנות המעשית להיות הורים משמעותיים לילדיהם. ודווקא בגיל ההתבגרות, מוסיף עמית, כאשר חשובה כל כך איכות התקשורת, במיוחד בגלל נדירות המפגשים בין הורים וילדים, חסרים האבות את המיומנות לניהול דיאלוגים פשוטים עם ילדיהם.

פלח גליל (2009) במאמרה "משמעות היחסים עם האב בתהליך ההתבגרות של הבן", מביאה את ממצאי מחקרה משנת 2004, שבדק, באמצעות ראיונות עומק, את יחסיהם של בני 18 עם ההורים. עולה כי הבנים בגילאי 13-14 מחפשים את קרבתו של האב, אהבתו והערכתו. לעתים חווים

החמצה בשל הפער שבין האופן בו היו רוצים לראות את היחסים עמו, ובין האופן שהם חווים את היחסים עמו. היא מוסיפה כי "בנים נאבקים על הקרבה אל האב בכל האמצעים הפיסיים והפסיכולוגיים העומדים לרשותם". פלח גליל מציגה ממצאים של האריס (Harris, 1998) המראים קשרים עקביים בין מעורבות אב ובין התנהגויות מסוכנות של בנים מתבגרים: ככל שהאבות היו מעורבים יותר, תפקוד הבנים היה גבוה יותר ואיכות חייהם טובה יותר. לעומת זאת היעדרות פיסיית או רגשית של האב מחיי הבן קשורה לדיכאון, הערכה עצמית נמוכה, ומעורבות באלימות, פשע וסמים. כמו כן נמצא כי בקרב בנים מתבגרים שהתנסו בסמים, הייתה נטייה לתפוס את האב כמרוחק, כמי שאינו רוחש חיבה, ולייחס לאם היעדר פיקוח וחיבה (ברוק ועמיתיו, 1981 מתוך כפיר וטייכמן, 2000).

עוד עולה מתוך תקציר מחקר שבדק קשר בין מבנה משפחה והתמכרות לסמים, כי קשר הדוק בין בנים ואבות, או דמות אב, אווירה חיובית במשפחה, וקבלה הורית קשורים קשר הפוך עם השימוש בחומרים (Nurco & Lerner, 1996), וכי בנים שאינם משתמשים בסמים רואים בדרך כלל את אביהם כמודל לחיקוי (כ"ץ, 2009), לעומת זאת היעדר קשר בין מתבגרים עם האבות מהווה גורם סיכון להתנהגות בלתי מסתגלת של המתבגרים (גרין, 2002) והם צפויים לפגיעה בזהות המינית, הזהות המגדרית, בהתפתחות הקוגניטיבית, וקיים סיכוי גדול לגביהם להיות עבריינים ולפתח הפרעה נפשית (כ"ץ, 2009).

כ"ץ (2009) מדגיש במחקרו את הנוכחות האבהית ומציין כי נדרשת מהאב "אקטיביות במילוי תפקידו". הוא מציין כי לתפקיד האב חשיבות רבה בבניית זהותו של המתבגר, ובסיוע בהתמודדות שלו עם משימות גיל ההתבגרות, ומוסיף כי לילדים לאב מכור לסמים יש סיכוי גדול יותר לפתח בעיות פסיכיאטריות וסבירות גבוהה יותר להשתמש בסמים ואלכוהול בשלב מוקדם במעבר לבגרות. ממצא מעניין נוסף מתוך מחקר של קנדל (Kandel, 1990) ומודגש במחקרו של כ"ץ (2009), מצביע על כך שמעורבות אבות בסמים קשורה באופן מפתיע להורות חיובית ולעלייה במעורבות האבות בפעילויות שונות עם הילד. הסבר אפשרי לכך (כ"ץ, 2009) קשור לעובדה כי השימוש בסמים משמש לעתים כמשכך כאבים לכאב משפחתי, לבעיות זוגיות ולכעס מודחק במצבים בהם גברים מכורים מרגישים אמביוולנציה כלפי הנישואין וההורות, ואז השימוש בסמים עשוי לעתים למנוע משברים משפחתיים.

ממצאים אלו משמעותיים ביותר בבניית תוכניות מניעה וטיפול למשפחות צעירות ו"מתבגרות" בקהילה: אבות, אמהות, ילדים ומתבגרים, שכן הם נותנים הדגש וכוון חשוב לתכנים שאמורים לטפל בהם בתוכניות אלו. משמעות הנוכחות האבהית או היעדרה רבה ביותר בהקשר של מניעת התנהגויות סיכוניות אצל מתבגרים ובניית הזהות העצמית שלהם. יחד עם השינוי הנראה לעין בחלוקת התפקידים במשפחה ובמידת מעורבותם של האבות בטיפול ובחיי הילדים, עדיין יש מקום להשפיע ולעודד אבות לקחת מקום משמעותי בחיי צאצאיהם. ישנן משפחות רבות בהן "הסמכות הטיפולית" בילדים נשארת בידי האם, ואילו האב ממשיך למלא את תפקידו המסורתיים של פרנסה ו"משמעות". חשוב מחד לפעול לחיזוק המקום והערך של תפקיד האבות במשפחה, ומאידך לעודד את האם לפנות קצת יותר מקום על "בלטת ההורות" בבית, בכל שלבי מעגל החיים של הילד, ולאפשר בכך לאב להיות שם במלוא המשמעות הרגשית והפיסיית שלו, ככל שניתן בחלוקת משאבי הזמן והנגישות של כל אחד מההורים.

סיכום

מאמר זה סוקר חלק מהספרות הקיימת בתחום ההורות ומשמעות התפקיד ההורי במניעת התנהגויות סיכוניות אצל מתבגרים, ומטרתו לעודד לכווני פעולה, חשיבה והתערבות מקצועית אצל אנשי המקצוע העוסקים בטיפול במשפחות עם מתבגרים, וכן לאלו העוסקים בפעילות מניעה נרחבת בקהילה עם הורים מתבגרים ואנשי מקצוע, מתוך אמונה שהאחריות הראשונית והמרכזית להתפתחות נורמטיבית ואדפטיבית של הילדים נתונה בידי ההורים.

בבואנו להתמודד כהורים, כאנשי מקצוע, כמטפלים, עם בעיית ההתנהגויות הסיכוניות אצל בני הנוער כיום קרי: שימוש בחומרים פסיכואקטיביים, אלימות, והתנהגויות בלתי מסתגלות אחרות, חשוב שנדע לזהות את מידת האחריות שיש לנו, יכולותינו, מגבלותינו, ותפקידנו בכל ההיבט הטיפולי, החינוכי והמניעתי. מניסיוני בעבודה עם הורים אני שומעת לעתים את החששות והספקות שמעלים הורים באשר ליכולתם לחנך, להשפיע, ולהיות משמעותיים עבור ילדיהם הצעירים ובמיוחד המתבגרים, ובכך לעתים הם מוותרים על מקומם ותפקידם, מתייאשים, ומרגישים שאינם ברי השפעה על הילדים.

הילדים או המתבגרים מצידם מגיבים ל"וואקום" זה, אם בדרך נורמטיבית ושאינה נורמטיבית, אם בדרך "רועשת" או שקטה, אם בתוך הבית ואם בקהילה או בבית הספר, על מנת להחזיר את ההורים – הבוגרים לתפקוד, לקשר, וללקיחת אחריות הורית במשפחה.

התנהגות עבריינית או שימוש בסמים ואלכוהול עשויים להוות איתותים לקושי אצל המתבגר, וכמו כן יכולים גם להוות סמן לרצונו של המתבגר להיות בוגר, עצמאי, נפרד (גריין, 2001) ועלינו להיות ערים להם, כהורים, כאנשי מקצוע, ולפעול בהתאם.

מתוך סקירת הספרות במאמר זה עולה כי על רצף הסגנונות ההוריים, סגנון ההורות האפקטיבי ביותר להתפתחות רגשית ומסתגלת של הילדים, ולמניעת התנהגויות סיכוניות, הוא כזה המשלב חום תמיכה ומעורבות, עם פיקוח, השגחה והצבת גבולות או כללים (גריין, 2001; עומר, 2008; סולברג, 1994; רולידר, 2007; Kandel 1990). בבואנו לעבוד עם קבוצות הורים בקהילה, ועם משפחות, חשוב שנסייע להעלות מודעות אצל ההורים למקומם (של כל אחד מההורים) על רצף הסגנונות ההוריים השונים, לזהות באלו מצבים, ובאיזה שלב ההתפתחותי של הילד, אני פועל ומגיב בצורה כזו או אחרת כהורה. חשוב לחזק את יכולת הבחירה כהורה בסגנון כזה או אחר, בהתאם לטובתו של הילד או המתבגר, תוך חיזוק ה"בטן ההורית", ותחושת בטחון בתפקיד ההורי, החשוב כל כך בתהליך ההתפתחות והגדילה של הילדים, ובחיזוק יכולת בחירתם כמתבגרים בהתנהגויות חיוביות ומסתגלות.

חלק מהמחקרים מראים כי בנים ובנות מגיבים בצורה שונה למצבי מצוקה, לגורמי חוסן וגורמי סיכון, ונעזרים באופן שונה במצבי מצוקה (בנבנישתי ושיף, 2008). לפיכך יש לחשוב גם בהיבט זה על מתן הדגשים שונים ומותאמים לבנים ובנות, בתוכניות המניעה וכישורי החיים המועברים בקהילה ובבתי הספר, כאשר על פי הספרות נראה כי הדגש עם הבנים יכול להיות מתן כלים לפנייה לעזרה בזמן מצוקה, וכן חיזוק מיומנויות התקשורת והשיתוף, שאצל בנות נראים כמפותחים יותר מתוך כישורים חברתיים נלמדים.

כמו כן מודגש המקום והמשמעות של **התפקיד האבהי** בחיי הילד ובמיוחד הקשר בין אבות ובנים, בהקשר של בניית הזהות העצמית של הילד ומניעת סיכונים קרי: שימוש בסמים ואלכוהול, אלימות, מצבי דיכאון וכו' (פלח גליל, 2004; רולידר, 2007). נתונים אלו חשובים ביותר בבואנו לעבוד עם משפחות המגלות מצוקה בהורות שלהם, ועם קבוצות הורים לומדות בקהילה. עם השינויים הרבים שעוברת המשפחה בעשורים האחרונים במבנה ובהרכב שלה, בחלוקת התפקידים והמעורבות ההורית במשפחה, ישנן משפחות אשר פונות לקבלת עזרה מקצועית והדרכה. לעתים נלמד להכיר בהן אבות הטרודים מאוד בפרנסה, מרוחקים ולא מספיק מעורבים בחיי הילדים, מתוך חוסר מודעות למשמעות האדירה של מעורבותם האבהית, מתוך אילוץ זמן ופרנסה, מתוך תחושת חוסר בטחון בהורות שלהם, וכן כי הם סומכים על בנות זוגם בתפקידן ההורי, ובכך מפקידים את עיקר האחריות ההורית החינוכית לאמהות. אז המתבגרים או המתבגרות עשויים "לצלצל" בכל הפעמונים, על מנת להחזיר הורה "פריפרי" למעורבות רגשית גבוהה יותר.

בנושא זה חשוב לעבוד עם האבות והאמהות יחד, **כצוות הורי** במשפחה, ולסייע במידת הצורך ועל פי צרכי המשפחות בקהילה, במציאת איזון מחודש בין תפקידי האב והאם, בין התפקידים הנשיים והגבריים שכל אחד מההורים יכול למלא, ובמידת מעורבותם, תוך מתן עידוד לאם לקבל את האב כהורה משפיע ומעורב, שפועל, מגיב, חושב ומרגיש בהורות שלו אחרת ושונה ממנה, ובמקביל לעודד את האב לתפוס את מקומו כהורה משפיע ומשמעותי בחיי ילדיו.

הדגשים אלו יכולים להינתן **בעבודה טיפולית משפחתית** עם משפחות בקהילה, תוך חשיבה מקצועית משותפת עם גורמי הטיפול השונים, **בעבודה המניעתית הסברתית**, באמצעות קבוצות הורים מתמשכות, סדנאות הרצאות וימי מודעות (גם לאנשי מקצוע), במסגרות שונות כמו: בתי ספר, יישובים, מרכזי קהילה, חוגי בית, ובמסגרת תוכניות נרחבות של **כישורי חיים** לילדים ובני נוער, הכוללות את התכנים הרלוונטיים לגיל ההתבגרות, מניעת סיכונים ומאפייני המגדר בהקשר לכך.

המחברת מבקשת להודות לגב' יפה צוברי מהרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול ולד"ר רינה שחר על הסיוע והתמיכה בכתיבת מאמר זה.

מקורות

אדלשטיין, א. (2007). שימוש בחומרים פסיכואקטיביים ועבריינות נלווית בקרב בני נוער יוצאי חבר העמים. המכון לקרימינולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים והמכללה האקדמית ע"ש קיי, באר שבע. מתוך אתר הרשות למלחמה בסמים ואלכוהול.

בבנישתי, ר. שיף, מ. (2008). חשיפה של מתבגרים לאירועי חיים שליליים ושימוש בחומרים: גורמי סיכון וחוסן – השוואה בין ילדי הארץ לבין ילדי בריה"מ לשעבר. האוניברסיטה העברית בירושלים. מתוך אתר הרשות למלחמה בסמים ואלכוהול.

גרין, ד. (2001). "מתבגרים בחלל מתרוקן". פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך גיליון 19. ע' 93-104 הסתדרות המורים בישראל, תל אביב. ירושלים – הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול.

דור, א. (2004). סגנונות הורות: מסגרת קונספטואלית להורות עכשווית. חיבור לשם קבלת התואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.

טוראל, מ. (2003). "הורות, סמכות ומתבגרים". על-מה: כתב עת לקידום מעמד האשה. גיליון מס. 12. משרד החינוך התרבות והספורט, מחלקת הפרסומים. מתוך הספרייה הוירטואלית של מט"ח.

טייכמן, מ. ורהב, ג. (1998). תפיסת המשפחה על ידי בני נוער, עמדותיהם ביחס לחומרים פסיכואקטיביים, כוונותיהם ההתנהגותיות וההתנסות בחומרים פסיכואקטיביים: מחקר אורך. ירושלים – הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול.

יניב, ט. (2003). "על הורות וסמכות: מבט דיאכרוני על יחסי הורים וילדים בספרות הילדים העברית החדשה". משפחה ודעת ב'. האגף לחינוך מבוגרים, משרד החינוך.

כהן, א. (2007). חוויות ההורות: יחסים, התמודדות והתפתחות. פרק מבוא, ע' 69-1. האוניברסיטה העברית בירושלים. ספרית "אח". מתוך אתר מערכת פסיכולוגיה עברית.

www.hebpsy.net/books

כהן, ר. (2009). "העצמת הורים- דרך המלך למניעת סיכון לילדים ובני נוער". עט השדה. ע' 13-19 גליון 2. אשלים. מתוך אתר אשלים.

כהן, ר. (2008). "בת שישים פוקחת עין-מבט אינטימי על החברה הישראלית". גדיש: ביטאון לחינוך מבוגרים. ירושלים. אתר האגף לחינוך מבוגרים, Cms.education.gov.il.

כפיר, א. וטייכמן, מ. (2000) "עמדות מתבגרים ונכונותם להתנסות בחומרים פסיכואקטיביים: תרומת תפיסת המתבגר את עמדות ההורים ואת התנהגותם". חברה ורווחה. ירושלים- הרשות הלאומית למ. בסמים ואלכוהול.

כ"ץ, ע. (2009) אינטליגנציה אבהית. על אבהות וגבריות מזווית אישית. תל אביב: מטר.

כ"ץ, נעם. הזהות האבהית של מכורים לסמים. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב. ירושלים- הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול.

כצנלסון, ע. (1998). הורים וילדים ומה שביניהם. נתניה: הוצאת עמיחי.

- מייזלס, ע. (2005). "סמכות הורים, סמכות מורים: היבטים תרבותיים בחברה הישראלית". בתוך פלדי, א. (עורך) *החינוך במבחן הזמן 2*, הוצאת רכס. Construct.Haifa.ac.il
- נרדי, ח. (1992). *גברים בשינוי: בדרך לגבריות אחרת*. תל אביב: מודן.
- סאטיר, ו. (1995). *המשפחה המודרנית, לחיות יחד*. תל אביב: ספרית הפועלים.
- סולברג, ש. (1994). *פסיכולוגיה של הילד והמתבגר*. ירושלים: הוצאת מאגנס-משכל.
- עומר, ח. (2008). *הסמכות החדשה*. מושב בן שמן: מודן.
- עמית, ח. (1998). *הורים כבני-אדם*. תל אביב: ספרית הפועלים.
- עמית, ח. (2006). מאמר מתוך הספר: *הורים כמנהיגים- להיות הורה משפיע*. מודן. www.hamit.co.il. 2007.
- פוסטמן, נ. (1996). *אבדן הילדות*. תל אביב: ספרית הפועלים.
- פלח גליל, ר. (2009). "משמעות היחסים עם האב בתהליך ההתבגרות של הבן". *עט השדה*, ע' 8-12. פברואר 2009. אשלים. מתוך אתר אשלים.
- קרמניצר, נ. (2004). *הורים, סמים ומתבגרים*. ירושלים: הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול.
- רוזמן, מ. ודיטל, מ. (1999). *אינטליגנציה הורית*. קריית ביאליק: אח.
- רולידר, ע. (2007). "אבהות וקשיי התנהגות". *פנים* – הקרן לקידום מקצועי. הסתדרות המורים בישראל. אתר הסתדרות המורים www.itu.org.il
- שחר, ר. וליוש, ק. (2007). "האבהות החדשה". *החינוך וסביבו*. כרך כ"ט. ע' 221-238. מכללת סמינר הקיבוצים.
- שרף, מ. ומייזלס, ע. (2005). *הסמכות ההורית והקשר בינה לבין תפקוד רגשי, חברתי והתנהגותי בבית הספר*. מתוך אתר למדיה דיגיטלית, אוניברסיטת חיפה.

Brook, J, S., Richter, I., and Whiteman, M. (2000) Effects of Parent Personality, Upbringing, and Marijuana Use on the Parent-Child Attachment Relationship. *Journal of American Academy of Adolescent Psychiatry*, 39, 240-247.
ירושלים- הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול.

Brook, J. S., Brook, W. D., Richter, L., Whiteman, M. (2003) Risk and Protective Factors of Adolescent Drug Use: Implications for Prevention Programs. Handbook of Drug Abuse Prevention, by Zili Sloboda, 13, 265-280. Books. Google.com

Cohen, D. A., & Rice, J. (1997). *Journal of Drug Education*. vol 27, 199-211.
ירושלים-הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול

Kandel, D. B. (1990). Parenting Styles, Drug Use, and Children's Adjustment in Families of Young Adults. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 183-196.
ירושלים-הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול

Moon, D. G., & Jackson, R. M., & Hecht, M. L. (2000). Family Risk and Resiliency Factors Substance Use and The Drugs Resistance Process in Adolescence. *Journal of Drug Education*. vol 30(4), 373-398.
ירושלים-הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול

Nurco, D. N., & Lerner, M. (1996). Vulnerability to Narcotic Addiction: Family Structure and Functioning. *Journal of Drugs Issues* 26(4), 1007-1025.
ירושלים- הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול

Luk, W. J., & Farhat, T., & Iannotti, R. J., Simons-Morton, B. G. (2010). Parent-child communication and substance use among adolescents: Do father and mother communication play a different role for sons and daughters? *Addictive Behaviors*.
ירושלים- הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול. 35, 426-431.

Vigna- Taglianti, F., & Vadrucchi, S., & Faggiano, F., & Burkhart, G., & Siliquini, R., & Galanti, M. R., the EU- Study Group. *J Epidemiol Community Health* (2009). 63,
ירושלים-הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול. 722-728.